

QO'QON DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI
ILMIY XABARLARI
(2025-yil 3-son)

FILOLOGIYA
PHILOLOGY

ALISHER NAVOIYNING “HAYRAT UL-ABROR”, “FARHOD VA SHIRIN” DOSTONLARIDA SABR TALQINI

Ochilova Maftuna Shuxratovna

Navoiy innovatsiyalar universiteti o'qituvchisi

Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori

E-mail: ochilovamaftuna252@gmail.com

Telefon: 998882831990

Annotatsiya: Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror”, “Farhod va Shirin” dostonlaridagi sabr tushunchasining adabiy-badiiy tahlil qilingan. Shuningdek, asarlardan sabr so'zi ishtirok etgan parchalar keltirilgan va baytlar tahlilga tortilgan. “Hayrat ul-abror” dostonining o'n ikki, o'n to'qqiz, yigirma besh, qirq yettinchi boblarining har birida bir baytdan iborat 8 misra she'rda sabr tilga olinadi. Ushbu misralardan asar pandnoma bo'lganligi sababli sabrli bo'lish haqida o'git berilishi, insonning yaxshiligi, to'g'riligi uning sabrliligi bilan o'lchanishi, sabrsiz qay ahvolga tushishini hikoya orqali obrazli aks ettirilgani, Navoiyning “Ilmi nujum”dan ham yaxshi xabardorligi, shoir shaxsiyatidagi sabrlilik xususiyatining yuksakligi kabi ma'nolar anglashiladi.

Kalit so'zlar: “Hayrat-ul abror”, “Farhod va Shirin”, sabr, tasavvuf, sufiy, mutakafakkir, tavba, vara, zuhd faqr, xavf, rajo, tavakkul, rizo.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ТЕРПЕНИЯ В ЭПИЗОДАХ «АЙРАТ УЛ-АБРАР», «ФАРХАД И ШИРИН» АЛИШЕРА НАВАИ

Аннотация: В данной статье производится литературно-художественный анализ концепции терпения в эпосах Алишера Навои «Хайрат уль-Аброр», «Фархад и Ширин». Также представлены отрывки из произведений со словом терпение и проанализированы стихи. В каждой из двенадцати, девятнадцатой, двадцать пятой и сорок седьмой глав саги «Хайрат уль-Аброр» терпение упоминается в 8-строчном стихотворении, состоящем из одного куплета. Из этих стихов, поскольку произведение представляет собой панднаму, можно понять смысл терпения, что доброта и правильность человека измеряются его терпением, через рассказ иллюстрируется ситуация, в которую он попадет без терпения, ему хорошо известны навоийские «Илми нуджум», высокое качество терпения в личности поэта.

Ключевые слова: «Хайрат-уль-Аброр», «Фархад и Ширин», терпение, мистика, суфий, мутафаккир, покаяние, вара, бедность, опасность, раджа, доверие, удовлетворение.

THE EXPLANATION OF PATIENCE IN THE EPISTLES OF ALISHER NAVOI “KHAYRAT UL-ABROR”, “FARKHOD VA SHIRIN”

Abstract: This article presents a literary and artistic analysis of the concept of patience in Alisher Navoi's epics "Hayrat ul-abror" and "Farhod va Shirin". Also, excerpts from the works containing the word patience are presented and the verses are analyzed. In the twelve, nineteen, twenty-five, and forty-seventh chapters of the epic "Hayrat ul-abror", patience is mentioned in 8 verses of one verse each. Since the work is a pandnama, these verses give a lesson in patience, the goodness and correctness of a person are measured by his patience, the situation of those who are without patience is figuratively reflected through the story, Navoi's good knowledge of "Ilmi nujum", and the high quality of patience in the poet's personality are understood.

Keywords: "Khairat-ul-Abrar", "Farhad and Shirin", patience, Sufism, Sufi, thoughtful, repentance, charity, asceticism, poverty, danger, hope, trust, contentment

KIRISH. O‘zining bebaho badiiy va ilmiy asarlari bilan Sharq xalqlari taraqqiyotiga kuchli ta’sir ko‘rsatgan ulug‘ mutaffakkir Alisher Navoiyning bebaho asarlarida insoniy tuyg‘ularning oliy darajadagi talqinini ko‘ramiz.

O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov o‘zining ma’naviyat, madaniyat tarixiga doir so‘zlagan deyarli barcha nutq va ma’ruzalarida Alisher Navoiyni yuksak ehtirom ila tilga olib, uning asarlari zamonamizning komil insonlarini tarbiyalashda muhim qurol, vosita bo‘lishini ta’kidlab o‘tganlar. “Alisher Navoiy xalqimizning ongi va tafakkuri, badiiy madaniyati tarixida butun bir davrni tashkil etadigan buyuk shaxs, milliy adabiyotimizning tengsiz namoyondasi, millatimizning g‘ururi, shan-u sharafini dunyoga tarannum qilgan o‘lmas so‘z san’atkoridir. Ta’bir joiz bo‘lsa, olamda turkiy va forsiy tilda so‘zlashuvchi biron-bir inson yo‘qki, u Navoiyni bilmasa, Navoiyni sevmasa, Navoiyga sadoqat va e’tiqod bilan qaramasa”[1]. Biz tadqiqotchilarning vazifasi birinchi Yurtboshimizning ana shunday fikrlari, mustaqillik davri talablaridan kelib chiqqan holda Alisher Navoiy asarlarini yanada chuqurroq o‘rganish va keng targ‘ib etishdan iboratdir. Ulug‘ Tangri tomonidan insonga berilgan ne’matlarning barcha-barchasi Alisher Navoiy qalamidan chetda qolmagan. U o‘z ijodida har bir voqea-hodisa, his-tuyg‘uga alohida e’tibor bilan qaraydi. Uning hayotdagi doimiy hamrohi bo‘lgan ilhom, shoirlik iqtidori, haqiqatni anglashga bo‘lgan ehtiyoj, ilohiy ma’rifat, baxt, tole’, ilm, tafakkur va bularning zamirida yotgan asosiy narsa, ya’ni sabr uning ijodida asosiy o‘rinni egallaydi. Hazrat Alisher Navoiyning o‘lmas merosini ba’zida tubsiz ummonga, ba’zida bahosini hech bir mezon bilan o‘lchab bo‘lmaydigan dur-u javohirlar xazinasiga qiyoslaymiz. Asrlar davomida jahonning ko‘zga ko‘ringan tilshunoslari-yu, adabiyotshunoslari uning bebaho ijodiyotining badiiyligi va til xususiyatlarini yoritib berishga

harakat qilmoqdalar. Natijada, Alisher Navoiy ijodining yangi-yangi qirralarini zabt etishga muvaffaq bo‘lmoqdalar. Ammo bular Navoiy ijod ummonidan bir qatra, bebaho xazinasidan bir misqol, xolos. Biz bu ilmiy risolaning ushbu qismida Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonida qo‘llangan sabr talqiniga to‘xtalmoqchimiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Biz odatda nochorlikdan qiynalgan paytlarida boriga shukr qiladigan insonni sabrli inson deymiz. Sabr so‘ziga “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da 2 xil ta’rif beriladi. “Sabr (arabcha – chidam, bardosh, iroda, qat’iyat.) 1. Biror holat yoki hodisani bardosh bilan kutish, qanoat hosil qilish; 2. G‘am-kulfat, musibatlarga chidash, toqat qilish, bardosh berish.” [2]

Tasavvufiy tushuncha sifatida sabr TARIQAT bosqichlarining maqomlaridan biridir. “Maqomat – maqom (manzil, bekat) so‘zining ko‘pligi bo‘lib, solikning ruhiy-ma’naviy kamoloti bosqichlarini anglatadi. Abu Nasr Sarroj tariqatning quyidagi maqomlarini qayd etgan: 1. Tavba 2. Vara’ 3. Zuhd 4. Faqr 5. Sabr 6. Xavf 7. Rajo 8. Tavakkul 9. Rizo”. **Sabr-toqat, chidam** – so‘fiylar tilida qiyinchiliklardan shikoyat qilmaslik, ayniqsa, Xudodan boshqaga nola-iltijo qilmaslik. Sabr etuvchi (sobir) o‘zini balo girdobiga solib, balolardan qo‘rqmaydigan odamdir. “Sabr kushoyish uchun intizorlikdir” (Sahl Tustariy), ya’ni ruhiy-ma’naviy mushkulliklar yuz berganda, sabr qilgan solik kushoyish topadi, ya’ni manzillarini kashf etadi.”[3].

“Hayrat ul-abror” dostoni ibratli fikrlarga boyligi, mazmun-mohiyati jihatidan qimmatliligi bilan ahamiyatlidir. Ma’lumki, asarda 20 ta maqolat keltirilgan. Ushbu maqolatlarda ko‘tarilgan masalalar barcha zamonlar uchun xosdir.

Dostonning dastlabki maqolati – “Iymon sharhida”. Navoiy iymonli insonga xos sifatlarni yozar ekan, ko‘pchilik tomonidan javob topilmay kelayotgan bir savolga, ya’ni “Qanday insonni jamiki ezgu xislatlarga ega inson deyishimiz mumkin?”, – degan savolga javobni maqolatning 10-baytida beradi:

Bas ani inson atag‘il beriyo,

*Kim ishidur **sabr** ila shukr-u hayo. [4]*

Ya’ni: Sen shunday odamni to‘g‘ri, riyosiz deb bilgin, qachonki u sabr bilan, shukr-u hayo bilan ish ko‘rsa. Darhaqiqat, insonning hayot deb atalmish bu maskanda yuksak ma’naviyatli shaxs deya tan olinishi eng murakkab va mushkul ishdir. Bu nomga sazovor bo‘lish uchun shoir nazdida insonda eng avvalo sabr bo‘lishi lozim.

Alisher Navoiy tomonidan yuksak ardoqlangan ustoz Abu Lays Samarqandiy insonlarning yaxshi darajasiga yetishishi haqida: “Bilgilki, banda yaxshilarning darajasiga aziyatlar va mashaqqatlarga sabr qilish bilan erishadi”[5], – deydi. Bu masalada ustoz-shogird munosabatlaridagi hamfikrlikni ko‘rish mumkin. Navoiy asarlarini o‘qir ekanmiz, unda bir-biriga zid bo‘lgan obrazlarga duch kelamiz. “Hayrat ul-abror”ning XXXV bobida ham biri sabrli bo‘lgan, ikkinchisi sabrsiz va shoshqaloq bo‘lgan ikki hamroh hikoyati keltiriladi. Bu haqda navoiyshunos olim I.Haqqul quyidagilarni bayon etadi: “Navoiy aksariyat o‘rinlarda nodonga dononi zid qo‘yib mushohada yuritadi. Bu go‘yo qorong‘ulikqa qarshi yorug‘lik

haqida so‘zlayotganga o‘xshaydi”[6]. Shoir hikoyatida hamrohlar yo‘lda bir toshga duch kelishadi. Toshning orqa tarafida bir yozuv bo‘lib, unda xazina haqida gapirilgandi. Mashaqqatiga bardosh bergan inson xazinaga ega bo‘lar ekan. Bu mashaqqatlardan yiroq yurishni istagan kishi uchun eng yaxshi narsa – sabr qilishdir.

Har kishi bu ranjdin o‘lsa yiroq,

Sabr-u qanoat boridin yaxshiroq. (125-bet)

Sabrli inson hamrohining boylik hirsida toshning tagini qazishga tushib ketganligini ko‘rib, beparvo o‘tib ketadi va bir shaharga borib qoladi. Darvozadan birinchi kirgan kishi ushbu mamlakatga podshoh bo‘lishi belgilangan edi. U mamlakat shohi bo‘ladi. Shoshqaloq esa ko‘p mehnat qilib, yakunida “*Kim xomtama bo‘lsa, u dunyoda doim azobda*”, degan yozuvagina erishib, tamagirlikda xor-zor bo‘ladi.

Oni qanoat qilibon shahriyor,

Muni tama’ ranji qilib xoksor. (126-bet)

Navoiy bu hikoyat orqali sabr insonni har qanday vaziyatda to‘g‘ri yo‘lga boshlashini dalillaydi. Hikoyat Gulxaniyning “Zarbulmasal” asaridagi Yapaloqqush va Ko‘rqush o‘rtasidagi suhbatni eslatadi.

Sabr bilan basta eshikdur kushod,

Sabr bilan topadi eranlar murod.

Sabr qilsang g‘oradin halvo bitar,

Besabrlar o‘z ayog‘idin yitar[7].

Kushod – ochilgan, ochiq ma’nosini ifodalaydi. Eran – 1. Erkak, odam, inson. 2. Askar, soldat ma’nosida qo‘llaniladi.[8] Sabrli inson uchun barcha eshiklar ochiq. Bunday inson, albatta, o‘z murodiga yetadi.

NATIJALAR. Navoiy asarning alohida bir bobida sabr timsoli hisoblanmish Ayyub payg‘ambar haqida hikoya qiladi. Bob so‘ngida lirik chekinish sifatida yozilgan ikki-uch baytli soqiynoma shoirning sabrga bo‘lgan munosabati va uning shaxsiyatidagi kuchli iroda sohibi ekanligini ko‘rsatadi.

Bot bo‘l-u bir jom ila yetuk futuh,

Sabr esa Ayyubcha, yo‘q umri Nuh. (174-bet)

Ushbu bayt tasavvufiy mazmunga ega. Shoir umrim Nuh umricha bo‘lmasa ham, sabrda Ayyubcha borman deydi. Ma’lumki, Ayyub payg‘ambar sabr-toqat timsoli sifatida talqin etiladi.

Maloyiklar Yaratganga Ayyub faqat senga ibodat qilgani uchun unga behisob davlat – ilohiy xislat berilgan, deb malomat qiladilar. Alloh bu ne‘matlarni bermasam ham uning ishi toatdir, deya g‘aybdan balo yuborib, uni sinaydi. O‘n o‘g‘li tom bosib halok bo‘ladi, o‘zi xastalikka uchrab, butun tanasini qurt qoplab oladi. Odamlar o‘zlarini undan chetga olishadi. Ayoli tilanchilik qilib, unga mehribonchilik ko‘rsatadi. Shayton ayol qiyofasiga kirib, pul berib sochidan qirqib berishini so‘raydi. Va erkak qiyofasiga qaytib, uni Ayyubga ko‘rsatadi...

Olim shoirning bir jumlasiga e‘tibor qaratadi: ”Badanidagi qurtlarning birortasi tushib ketguday bo‘lsa, Ayyub uni olib qayta joyiga qo‘yar, sizlarni Tangri nasib etgan derdi”. Alloh inoyati bilan u yana sog‘ayadi. Xotini Rahimaning pokligi isbotlanadi. Halok bo‘lgan bolalari tirilib keladilar[9].

Diqqatingizni yana bir narsaga qaratmoqchimiz. Nima uchun shoir iymonga bag‘ishlangan bobda sabrga yuksak baho beradi? Bizningcha, Navoiy sabrni iymonning ajralmas bir qismi, uning asosi deb talqin qilgan.

Xulosa qilib aytganda, Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonining o‘n ikki, o‘n to‘qqiz, yigirma besh, qirq yettinchi boblarining har birida bir baytdan iborat 8 misra she‘rda sabr tilga olinadi. Ushbu misralardan quyidagilar anglashiladi:

1. Asar pandnoma bo‘lganligi sababli sabrli bo‘lish haqida o‘git beradi.
2. Insonning yaxshiligi, to‘g‘riligi uning sabrliligi bilan o‘lchanadi.
3. Sabrsiz qay ahvolga tushishini hikoya orqali obrazli aks ettiradi.
4. Navoiyning “Ilmi nujum”dan ham yaxshi xabardorligi.
5. Shoir shaxsiyatidagi sabrlilik xususiyatining yuksakligi va boshqalar.

“Farhod va Shirin” dostonining bosh qahramoni Farhod timsolida komil inson gavdalantirilgan. Shu boisdan Farhod har jihatdan yetuk shaxs. Dostonni o‘qir ekanmiz, Farhod otasi tavsiya etgan toj-u taxtni qabul qilmasligi, me‘mor Boniy, naqqosh Moniy, tosh yo‘nuvchi Qorandan hunarlarni o‘rganishi, Yunonistonga borguncha uch manzilni bosib o‘tishi, birinchi ajdahoni, ikkinchi Ahriman devni, uchinchisi esa ikkallasidan ham mushkulroq tilsimni yengishi, Arman yurtidagi suv chiqarishdagi jasorati, Xusrav bilan o‘zaro munozaralarida, o‘z-o‘zini anglashga bo‘lgan intilishi, o‘zining baxtsizligi evaziga o‘zgalarga baxt hadya etishi uning shaxsiyatidagi ulkan olijanoblilik belgisidir. Bularning barchasiga Farhod qanday dosh beradi? Albatta, sabrliligi va qanoati sababli.

MUHOKAMA. Umuman olganda, Navoiy ijodidagi “Xamsa” dostonlari va uning nasriy asarlarini tahlil qilganimizda, qahramonlarda ikki xil ishqni: ilohiy va insoniy ishqni ko‘rish mumkin. Dostondagi obrazlar tasavvufiy ma‘nolarga ega. Farhod yenggan ajdaho, dev, temir odam shunchaki xayoliy obrazlar emas, uning botiniy olamidagi nafsoniy istaklar timsolidir. Tasavvufda nafsni yengish quroli sifatida ishq birinchi darajali deb qaralgan, shu sababli Farhodning muhabbati nafsni yengishga asos bo‘ldi. Lekin bunda asosiy vazifani bajarishda nafsni otning jilovi sifatida tasavvur etsak, jilovning bir tomonini ishq, ikkinchi tomonini esa sabr deyishga to‘la haqlimiz. Chunki sabr insonni poklaydi, toblaydi, ma‘naviy jihatdan yuksaltiradi. Shuni ta’kidlash joizki, Navoiy Farhodni biror o‘rinda sabrli deya ta’riflamaydi. Uning ezgu amallari va dostonning boshlanishidan yakuniga qadar kitobxon Farhodda barcha insoniy xislatlarning, ayniqsa, sabrning oily darajasini ko‘radi.

VIII bobda shoir dostonning yozilish sababini yozar ekan, bu dostonni yozishni orzu qilgani, unga sevgi balosi uchraganini aytadi. Uning ta’rifini keltirib, shunday deydi:

*Ko‘zi solg‘och ko‘ngul kunjig‘a oshub,
Bo‘lub kipriklari **sabru** xiradro‘b[10].*

Shoir qalbiga ishq o‘tini yoqqan mahbuba ko‘ngil go‘shasiga bezovtalik solgach, kipriklari sabr-u aqlni supirib tashlash uchun suzilardi. Yana bir o‘rinda:

*Olib anjum kibi **sabr-u qarorim**,*

Qaro aylab kechadek ro‘zg‘orim. (27-bet)

deydi. Ul go‘zal shoirning sabr-u qarorini o‘g‘irlab, hayotini tun misol qorong‘ulikka aylantiradi. Yuqoridagi holatda Hazrat Navoiyning doston yozishga bo‘lgan ishtiyoqi sabr-u qarorini tugatganligi bayon etilgan. Endi shoir bu balodan dostonni yozmasa qutula olmaydi. Uning butun vujudini doston yozish xayoli qamrab olganki, ko‘ngli dostonni yozsagina orom topadi.

Nizomiy Ganjaviy dostonida Farhod Shiringa oshiq bo‘lib, uning ovozini eshitib, hushidan ketishi, bora-bora dunyodan o‘tganligi voqeasi hikoya qilinadi. Navoiy dostonida buni quyidagicha yozadi:

***Qaror-u sabri** itti, hushi ketdi,*

Anga yeti ishi oxirki yetti. (34-bet)

Farhod ajdarga qarshi ayovsiz kurashadi. Ajdarning vahshiy holatini shoir uning ko‘zi Farhod tomonga tushishi bilan g‘azablanganligidan, sabri tugab jang qilishga kirishganligini hikoya qiladi:

Ko‘zi tushgan zamon shahzoda sori,

*G‘azabdan qolmayin **sabr-u qarori**. (105-bet)*

Farhod Shirinni ko‘zguda ko‘rib, oshiq bo‘lib qolgach, qanday yo‘l tutishni bilmay qoladi. Otasini tashlab ketsa, tezda toptirib kelishidan xavotirga tushadi. O‘g‘lini toptirish uchun u bir lahza ham sabr qilmaydi:

Muqarrardurki shohi kishvaroro,

*Zamone qilmayin **sabr-u madoro**. (137-bet)*

Jaloliddin Rumiy ruboiylaridan birida quyidagicha yozadi:

Ey musulmon seniki istarsen adab,

***Sabr** qil, gar bersa ozor beadab.[11]*

Ushbu bayt Farhodga atalgandek go‘yo. Unga jabr-zulm qilgan Xusravga hech qachon ozor bermaydi. Zindondan ketsa, soqchilar jazolanmasligi uchun sabr-toqat bilan chidaydi. U shunday sabrli bo‘lishiga qaramay, o‘rni bilan ichidagi bor dardlarini yulduzlarga aytadi:

*Chu bo‘ldi **toqati-yu sabri** barbod,*

Chekib faryod qildi navha bunyod. (248-bet)

Farhod tunda Zuhal yulduziga murojaat qiladi:

Vujudung hajr tog‘idek garon sang,

*Ayog‘ing **sabr** shaxsidek kuhan lang.*

Bu dardim ichra ber sabu sabote,

Ki, yo‘q jonimda hijrondin hayote. (250-251- betlar)

Ya’ni: sening vujuding ayriliq tog‘iday og‘ir, oyog‘ing esa kishinig sabridek asli cho‘loqdir. Sen bu dard ichida menga chidam va to‘zim ber. Hijron tufayli jonimda tiriklikdan nishon qolmadi.

Farhodga ko‘ngil bergan Shirinning ahvolini ko‘rib Mihinbonu ham ko‘p azob-uqubatlarni boshidan kechiradi.

Boshi ustida Bonu ashkrezon,

*Qaroru **sabri** ko‘ngildin gurezoz. (256-bet)*

XULOSA. Navoiyshunos olim I.Haqqul “Mushohada yog‘dusi” nomli asarida: ”Tasavvufning tavbani – tavbasizlikka, sabrni – besabrlilikka, oriflik va komillikni – jaholat va nodonlikka qarshi qo‘yib, tavba, vara’ tavakkul, rizo, shavq singari atamalarni asosiy istilohlarga aylantirishi ham adabiyotimizdagi qadimdan mavjud ahloqiy-didaktik yo‘nalishning keng quloch yozib teranlashib borishiga yaqindan yordam ko‘rsatgandi”[12]. Dostonda bir tomonda sabrli va oliyjanob shaxs ikkinchi tomonda xudbin va sabrsiz badfe’l Xusrav obrazlari bir-biriga qarama-qarshi qo‘yilgan. Farhoddagi insoniy ishq, ya’ni Shiringa bo‘lgan ishq, Ollohga bo‘lgan muhabbati yo‘lida katta maktab vazifasini o‘taydi. U bu yo‘lda qancha zahmat cheksa ham, qiyinchiliklarga shu darajada sabr bilan javob qaytaradi:

*Noahillarga **sabr** et, ey ko‘ngil,*

*Har nechuk ko‘ngilni poklaydir **sabr**[13].*

Sabr matonati orqali Farhod Rumiy e’tirof etgan “ko‘ngil pokligiga” erishadi.

Chekib gardung‘a ohining sharorin,

*Ki, o‘rtab ul sharar **sabr-u** qarorin. (274-bet)*

Shirin Farhodning xatini o‘qigandagi holati tasvirlangan. Sabr tushunchasi “Farhod va Shirin” dostonining sakkiz, to‘qqiz, yigirma ikki, yigirma olti, qirq uch, qirq to‘rt, qirq oltinchi boblarida 10 ta o‘rinda tilga olinadi. Ushbu tushunchalar ko‘proq qahramonlarning ruhiy holatini tasvirlash hamda toqatsizlik ma’nolarida qo‘llanilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: “Ma’naviyat”, 2008. - B. 47.
2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 3-tom. –Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2007. –B. 409.
3. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: “Movarounnahr”, 2009. –B. 26-28.
4. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006. –B. 74
5. Tafakkur durdonalari. 111 Vatandosh allomalarimizning hikmatli fikrlari. – Toshkent, 2012.– B. 257.
6. Ibrohim Haqqul. Mushohada yog‘dusi. – Toshkent: “Fan” 2009. -B. 55.
7. Gulxaniy. Zarbulmasal. – Toshkent, 1972. – B-13.
8. Berdak Yusuf. Mumtoz adabiy asarlar uchun lug‘at. – Toshkent, 2010. – B-212-217.

9. WWW. Ziyonet.uz. Ilhom Ahror. Sarchashmalar.
10. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. –Toshkent; G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi 2006. -B. 25.
11. Mavlono Jaloliddin Rumiy. Hikmatlar. –Toshkent: “Fan”, 2007. –B. 83.
12. Ibrohim Haqqul. Mushohada yog‘dusi. – Toshkent: “Fan” 2009. – B. 97.
13. Mavlono Jaloliddin Rumiy. Hikmatlar. –Toshkent: “Fan”, 2007– B. 182.